

ЗА АГЛУТИНАЦИЯТА В ГРАМАТИЧНАТА СИСТЕМА
НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Константин Босилков

/София/

О. Начален стимул за по-внимателно и критично отношение към типологическата характеристика на съвременния български книжовен език ми даде докладът на проф. Ю.С. Маслов на Първия международен конгрес по българистика в София¹ и централната тема -- анализът -- на Втория българо-скандинавски симпозиум в Кунгелв /Швеция/². Несъмнено е обаче, че съзнателното търсене на паралели в типологията на съвременния български език с аглутинативните езици се дължи изключително на престоя ми в Унгария като лектор в Сегедския университет. По тази причина, сравнително малобройните примери за съпоставка са почерпани от унгарски³.

1. От гледище на типа на граматично изразяване езиците се разпределят обикновено в три групи: синтетични, аглутинативни и аналитични. Няма съмнение, че тази тридялба представя полезна научна абстракция -- особено за съпоставителното изследване на езиците. По въпроса за синтетизма, аглутинацията и аналитизма е теоретизирано твърде много, като са изказвани и противоречиви мнения, а още по-често -- особено в българистиката -- ред конкретни явления се окачествяват напр. като аналитични, но констатацията не се обосновава. Тези обстоятелства налагат още веднаж, без излишно впускане в теоретизиране, да се експлицира накратко и просто какво в същност се схваща под трите типа на граматично изразяване.

1.1. За с и н т е т и з ъ м се мисли главно тогава, когато именната система се характеризира със склонение. Склонението пък, от своя страна, не е нищо друго, освен граматична афиксация, предимно -- суфиксация, която образува определен ред в системата, т.е. п а р а д и г м а. Всеки афиксален член на този системен ред е носител на определено граматично значение.

Парадигма обаче се абстрахира и при българското глаголно спрежение и тя сигнализира по принцип за лице и число, а в определени случаи в 3 л. ед. ч. -- и за род. Следователно, в чист или

в смесен вид, синтетизмът е характерен за българското спрежение.

1.2. За а г л у т и н а ц и я се мисли тогава, когато граматичното изразяване се осъществява пак чрез афиксация, но тази афиксация е еднозначна в системата и не образува парадигма.

Докато при синтетизма граматикализацията се осъществява чрез избор на съответния член от съществуващия /вертикален/ парадигматичен ред, то при аглутинацията, лексемата се граматикализира чрез /хоризонтално/ линейно и закономерно подреждане на аглутина-ти-грамеми от наличния в езиковата система граматичен инвентар.

Така например в унгарски 'приятел' се означава чрез barát; 'мой приятел' -- чрез barátom /приятел + показател за еднолична притежателност в 1 л./; barátomat /приятел + показател за еднолична притежателност + показателя за обект'/ и т.н. Всички тези суфикси са единични граматични показатели в инвентара на унгарската езикова система и не образуват парадигми. Напр. със суфикс -k се означава множественост и при имена, и при глаголи, със суфикс -m -- първолична притежателност също при имена и при някои глаголи и т.н. Дори аналогията с винителен падеж в синтетичните езици и показателя за обектност при имената -t в унгарския език е повърхностна и неточна, защото и този суфикс не участва в парадигмата в смисъла на синтетизма, а стои по принцип в края на реда от аглутина⁴ти.

Пак в унгарския език с помощта на префикс meg- се образуват глаголи, които частично наподобяват образуването на свършени от несвършени глаголи в българския език. Срав. meg+nézni, meg+pró-bálni и по+гледам, из+пробам. Съзнателно си послужих с този пример, за да се преходи към едно по-чисто понятие за аглутинацията като тип на граматично изразяване. В конкретния случай е налице отново афиксация, която има и граматично значение, но тя видоизменя и лексикалното значение. Затова такива случаи трябва да се тълкуват като преходни явления между граматиката и лексикологията и те ще бъдат изоставени в тази работа.

Следователно, под а г л у т и н а ц и я като тип на граматично изразяване ще се схваща всякакъв вид афиксация, която граматикализира и не образува парадигма в системата.

1.3. За а н а л и т и з ъ м се мисли тогава, когато лексико-граматичното значение се изразява чрез две или повече разделно оформени думи -- една /едни/ от които е носител на граматичното значение, т.е. грамема, а другата е носител на лексикалното значение -- лексема. При това, в синтактичен план, тези разделно оформени думи образуват лексико-граматично единство.

При тълкуването на аналитизма възникват ред принципни проблеми, свързани главно с това, че граматикализиращите думи, напр. предлозите или частиците са често многозначни или пък т.нар. грамемни като частицата ще в българския език, бих, личните местоимения и др. не са напълно лишени от лексикално значение.

1.3.1. Съвременният български език обикновено се отнася към аналитичния тип. Това твърдение се основава главно на сравнението със старобългарския и с другите славянски езици и се има пред вид предимно именната система /съществителните, евентуално с техните определения/. В този случай аналитизмът е безспорен, защото съществителните и прилежащите им определения са унифицирани по форма и граматичното им определяне в синтаксиса се осъществява чрез предлог /евентуално -- в съчетание със словореда/.

1.3.2. Идеята за съвременния български аналитизъм обаче се разпростира и върху глаголната система въз основа предимно на разпадането на стария инфинитив и замяната му с да-конструкция, изразяването на бъдеще време с помощта на неизменяемо ще + сегашна форма на глагола и на условно наклонение с бих + -л причастие. В съгласие с проф. Ю.С. Маслов, трябва да се заяви, че независимо от разделното изразяване, дори при тези "класически" случаи, в глаголните окончания присъствува сигнализация за лице и число, а в определени случаи в 3 л. -- и за род⁵. Може да се добави също, че ще-аналитизмът е относително по-чисто проявен спрямо сегашния ориентационен момент, но по отношение на миналото, той е обременен с допълнителен парадигматичен показател, който се дублира и в лексемата. Срв. ях да ходя, щеше да ходиш... яхме да ходим... Сравнително в по-чиста форма аналитизмът е проявен във формите за условно наклонение, но и там личат остатъци от синтетизъм, сигнализиращи за род и число.

Много по-ясно изразени форми /но пак не изцяло/ на глаголен аналитизъм се откриват в спрежението на английски и френски, при които в ред случаи лексемата е унифицирана /поне по звучене, ако не правописно/ и това задължително изисква да се означава лицето и числото чрез лично местоимение. В български, както е известно, употребата на лични местоимения е факултативна и този факт, за сетен път нека да се каже, се дължи на парадигматичния показател.

2. Ако идеята за аналитизма на съвременния български език все пак е търпяла известни корекции от гледище на синтетизма⁶, то определено може да се каже, че въпросите за аглутинацията по принцип не занимават умовете на българистите. При по-внимателно вглеждане обаче и като се изхожда от тук застъпваното схващане, че аглутинацията е всякакъв вид афиксация, която граматикализира и не образува парадигма, се оказва, че аглутинативните явления в системата на съвременния български език съвсем не са така малобройни. Ще посоча някои от тях.

2.1. И м е н н а с и с т е м а

Задпоставеното членуване на съществителните и прилагателните представя типичен случай на аглутинация, който от синхронно /а не от диахронно!/ гледище може да се разглежда като съставено от името + аглутинативен суфикс -т + парадигматичен показател за род и число. Срв. мъж/ъ/ + т + ∅, жена + т + а, дете + т + о...

2.2. М е с т о и м е н н а с и с т е м а

Тя в по-голямата си част има аглутинативен характер⁷.

3.3. П о к а з а т е л н и т е м е с т о и м е н и я
се образуват от третоличните местоимения + аглутинативен суфикс -зи или -я. Срв.

<u>то/я/</u>		<u>то/я/</u>	
<u>та</u>		<u>та</u>	
	+ <u>зи</u>		+ <u>я</u>
...		...	
<u>те</u>		<u>те</u>	

Отклонението за ср.р. ед.ч. това, освен с исторически аргу-

менти, може да се обясни и в синхронията с необходимостта да се избегне омонимията с показателното местоимение в м.р. Възможни са и други обяснения, но и те едва ли могат да опровергават общия принцип на аглутинация в този случай.

2.2.2. Неоопределителните местоимения също се образуват по аглутинативен начин от вопросителните местоимения:

а/ чрез префиксация:

		<u>кой</u> , <u>-я</u> , <u>-е</u> , <u>-и</u>
<u>ня</u> / <u>не</u> /	+	<u>какъв</u> , <u>-ва</u> , <u>-во</u> , <u>-ви</u>
		<u>чий</u> , <u>-я</u> , <u>-е</u> , <u>-и</u>
		<u>колко</u>

		<u>кой</u> , <u>-я</u> , <u>-е</u> , <u>-и</u>	
<u>еди</u>	+	<u>какъв</u> , <u>-ва</u> , <u>-во</u> , <u>-ви</u>	/си/
		<u>чий</u> , <u>-я</u> , <u>-е</u> , <u>-и</u>	
		<u>колко</u>	

б/ чрез суфиксация

<u>кой</u> , <u>-я</u> , <u>-е</u> , <u>-и</u>	
<u>що</u>	
<u>какъв</u> , <u>-ва</u> , <u>-во</u> , <u>-ви</u>	+ <u>годе</u>
<u>чий</u> , <u>-я</u> , <u>-е</u> , <u>-и</u>	
<u>колко</u>	

Последните случаи, заедно със степенуването с по- и най-, могат да се разглеждат като преходни аглутинативно-аналитични явления. Всъщност, единственият показател за тълкуването им като анализични, е само собственият акцент на т.нар. частици. Деглутинацията на по- и най-, която се сочи от проф. Ю.С. Маслов⁸, а и в българските граматики, от типа на "дружбата ни сякаш по̀ е свята" /Дебелянов/ или "Той е по̀ човек от тебе" може би трябва да се разглежда като съкратен запис на наречието повече. Шо се отнася обаче до деглутинацията на най-, напр. "Той най е приго̀-

ден за тази работа", тя не извиква съмнения. Неопределителните местоимения с -годе са в процес на явна архаизация. В противен случай, бихме могли да очакваме и при тях деглутиниране на -годе.

2.2.3. О т н о с и т е л н и т е м е с т о и м е н и я
също се образуват аглутинативно от въпросителните. Срв.

<u>кой</u> , <u>-я</u> , <u>-е</u> , <u>-и</u>	
<u>какъв</u> , <u>-ва</u> , <u>-во</u> , <u>-ви</u>	
<u>чий</u> , <u>-я</u> , <u>-е</u> , <u>-и</u>	+ <u>то</u>
<u>колко</u>	

Този тип на образуване е твърде интересен, защото образувателните форми се подчиняват на парадигма за род и число, а неизменният суфикс -то е очевиден аглутинат.

2.2.4. О б о б щ и т е л н и т е м е с т о и м е н и я
също следват аглутинативния начин на образуване чрез префиксация. Срв.

<u>я</u>		<u>кой</u> / <u>ки</u> /, <u>-ка</u> , <u>-ко</u> , / <u>ч</u> / <u>ки</u>
<u>вс е</u>	+	<u>какъв</u> , <u>-ва</u> , <u>-во</u> , <u>-ви</u>
<u>и</u>		/ <u>колко</u> /

Отклонението всички, както бе и при това, не е в състояние да опровергае принципа. Фактът, че този тип местоимения могат да бъдат разглеждани и като композитуми, също не противоречи на аглутинацията.

2.2.5. О т р и ц а т е л н и т е м е с т о и м е н и я
не правят изключение. И те се образуват по аглутинативен начин чрез префиксация:

		<u>кой</u> , <u>-я</u> , <u>-е</u> , <u>-и</u>
<u>ни</u>	+	<u>какъв</u> , <u>-ва</u> , <u>-во</u> , <u>-ви</u>
		<u>чий</u> , <u>-я</u> , <u>-е</u> , <u>-и</u>
		<u>колко</u>

2.3. И м е н н и ч и н а, образувани от съответните местоимения, логично се подчиняват на същия аглутинативен модел.

2.4. Глаголна система

2.4.1. Нефинитни форми на глагола.

Убедено може да се твърди, че нефинитните форми на глагола се образуват изключително по аглютинативен начин.

2.4.1.1. Сегашното деятелно причастие се образува от Несвършена глаголна основа + аглютинативен суфикс щ + парадигматичен показател за род и число. Срв.

<u>пиш-е</u>		
<u>ход-е</u>	+ <u>щ</u>	+ <u>џ, а, о, и</u>
<u>вик-а</u>		

2.4.1.2. Миналото деятелно причастие също се образува от аористната или имперфектна основа на глагола + аглютинат л + парадигматичен показател за род и число. Срв.

<u>пис-а</u>		
<u>ход-и</u>	+ <u>л</u>	+ <u>џ, а, о, и</u>
<u>/по/вик-а</u>		

<u>пиш-е</u>		
<u>ход-е</u>	+ <u>л</u>	+ <u>џ, а, о, и</u>
<u>вик-а</u>		

2.4.1.3. Миналото страдателно причастие се подчинява на същия модел: глаголна основа + н /т/ + парадигматичен показател за род и число:

<u>пис-а</u>		
<u>ход-е</u>	+ <u>н</u>	+ <u>џ, а, о, и</u>
<u>вик-а</u>		

или

<u>би</u>	+ <u>т</u>	+ <u>џ, а, о, и</u>
<u>ши</u>		

2.4.1.4. Деепричастието, образувано от несвършена глаголна основа + аглютинативния суфикс -йки, е безспорно един от най-чистите случаи на аглютинация в съвременния

български език, тъй като то, поради частично адвербиалната си природа, изключва необходимостта от допълнителен родов и числов показател. Срв. пиш-е + йки, ход-е + йки, вик-а + йки.

2.4.1.5. Накрая, от глаголните съществителни, подобно на деепричастието, също се образуват еднократно от глаголната основа + аглутината -не. Срв. писа + не, ходе + не, вика + не.

2.4.2. Финитни форми на глагола

2.4.2.1. Двете прости /несъставни/ минали времена -- аористът и имперфектът -- се образуват от съответната глаголна основа -- аористна или имперфектна -- + аглутинативния показател за минало време х + парадигматични окончания за род и число. Срв.

<u>пис-а</u>			∅
<u>ход-и</u>	+ <u>х</u>	+	- дефективна неутрализация на <u>х</u>
<u>вик-а</u>			- дефективна неутрализация на <u>х</u>
			<u>ме</u>
			<u>те</u>
			<u>а</u>
<u>пиш-е</u>			∅
<u>ход-е</u>	+ <u>х</u>	+	<u>е</u> /нормален вариант на <u>х > ш</u> /
<u>вик-а</u>			<u>е</u> /нормален вариант на <u>х > ш</u> /
			<u>ме</u>
			<u>те</u>
			<u>а</u>

Дефективността на миналия показател за 2 и 3 л. ед.ч. при аориста се отбелязва и в съществуващите граматики и тя частично се компенсира от акцента, а варианта на х -- ш е логично да се обясни и чрез диахронията и в синхронията /от фонетично и фономорфологично гледище сричка хе е чужда на новобългарската езикова система в краесловие/.

Посочените случаи са, може би, най-очевидният пример за това как в досегашните граматики на българския език аглутина-

цията е била напълно игнорирана. Образоването на простите минали времена се обясняваше като съчетание на съответната основа с "окончания" от типа на -х, ... -хме, -хте, -ха. В тези случаи е напълно очевидно, че х е неизменен аглутинативен суфикс и не участва в парадигмата.

2.4.2.2. При всички съставни минали времена /деятелни и страдателни/ аглутинацията също присъства като тип на граматично изразяване дотолкова, доколкото тя е представена поне в причастията.

2.4.3. Видови преобразувания на глагола

И в двата случая на видови преобразувания на българския глагол също се съзира аглутинативният начин на граматикализация. Това е напълно безспорно за образуване на свършени от не-свършени глаголи с помощта на суфикс -на /викна, пусна.../, но то е валидно и за имперфектизацията посредством -а, -ва, -ава /изхождам, дописвам, издавам.../. Последните суфикси, въпреки че не са напълно единни по форма, трябва да бъдат разглеждани като аглутинативни граматични варианти, защото не образуват парадигма.

3. В заключение, може да се твърди, че аглутинацията като тип на граматично изразяване, наред с аналитизма и синтетизма, е широко застъпена в българската граматична система. Убеден съм, че изложените тук случаи не изчерпват всички прояви на аглутинация.

3.1. Признанието на този факт не е теоретически самоцелно. То дава основания за по-просто и, в известен смисъл, може би -- по-точно -- определяне на някои категории като х-време, л-модус, -н /-т/-залоговост...

3.2. Изнесенният материал дава основание да се абстрахират по-общи модели за граматично словообразуване. Например простите минали времена се образуват по модела: глаголна основа + видов вокал, евентуално съчетан с вариант на основата + аглутинат х /ш/ + парадигматично окончание за лице и число.

Причастията се образуват по аналогичен модел, с тази разлика, че парадигматичното окончание сигнализира за род и число.

Аглютинативно-синтетично-аналитичният характер на граматикализация в българския език личи съвсем отчетливо при образуването на съставните минали времена. Срв. щях да съм писал /пишел/, бил съм се харесал /харесвал/, щял съм да бъда поканен и т.н.

3.3. Отчетливото различаване на аглютинатите създава едно по-точно и по-вярно понятие за 'окончание'.

3.4. И накрая, в съгласие със С. Иванчев⁹, нека да се каже, че съпоставителните изследвания на българския, не само с тюркските езици /С. Иванчев/, но изобщо -- с аглютинативния тип езици -- могат да се окажат твърде съществени за по-точното осмисляне или преосмисляне на българската граматична система.

Бележки:

1. Докладът бе публикуван преди издаването на актовете от конгреса: Ю.С. Маслов. Към типологическата характеристика на българския език. -- Език и литература, кн. 5, 1981, с. 6--9.
2. Вж. Proceedings of the Second Bulgaro-Scandinavian Symposium held at Kungälv, 9--15 august 1982, Uppsala Slavic Papers. Uppsala, 1986, p. 306; p. 122.
3. В много ограничена степен и само част от въпросите, които се поставят тук, бяха засегнати в доклада ми "За типологията на граматичната система на съвременния български език", изнесен на конференцията по повод 35-годишнината на българистиката в Будапещенския университет -- 14--15 октомври 1986 г. Трябва да посоча също, че някои въпроси, поставени в доклада ми в Кунгелв "Прояви на синтетизъм и аналитизъм в "славнобългарска"-та книжовноезикова норма" получават тук по-точно осветление. Опр. cit. p. 7--14.
4. Разбира се, това не отрича съществуването на парадигми изобщо в унгарски. Стремещт е само да се илюстрира аглютинацията.
5. Ю.С. Маслов. Цит. съч.
6. Вж. още у Б. Цонев. История на българския език. т. 2, София, 1934, с. 454.
7. Нагледна и пълна представа за парадигмите на думите-заместители /местоимения и местоименни наречия/, разглеждани в традиционен план, може да се получи от най-новата работа на тази тема: Д. Даскалова, Е. Добрева. Думите-заместители в съвременния български език. Български език. кн. 5, 1986, с. 411 и с. 417.

8. Ю.С. Маслов. Цит. със.
9. С. Иванчев /рец./ за Г. Герджиков. Преизказването на глаголното действие в българския език. -- Съпоставително езикознание. кн. 4, 1986, с. 85.